

**STATUS KANDYDATŮ NA NAUCZYCIELI ORAZ NAUCZYCIELI
POCHODZENIA ŻYDOWSKIEGO NA TERENACH III RZESZY
W LATACH 1933–1939**

JOANNA LUSEK

*The taking of power by Nazis in Germany in 1933 had a decisive influence on creating a new vision of educational institutions on each level of education, including institutions that pre-pared teachers for the profession. The broadly understood "school", as an institution dealing with educational and upbringing processes, in the years 1933–1939 became an elementary and irreplaceable tool in the implementation of a model of a new citizen and his world view, which had been precisely defined by education theoreticians. Activities were undertaken in three stages: *Machtsicherung* (gaining power), *Kriegsvorbereitung* (preparing for war) and *Machtergreifung* (reinforcing power). At each stage steps taken towards populations referred to as Aryan or non-Aryan, including the one that constituted particular links of the educational system – pupils, students and teachers, were defined or re-defined.*

The concept of a totalitarian school was based on the principles of elitism and racial purity. It implemented "Judenpolitik" extremely precisely, a policy aimed at systematic exclusion and isolation of the Jewish population, also with regard to the broadly defined notion of "school", understood on the one hand as a reduction and, finally, liquidation of religious institutions, and, on the other hand, gradual, though systematic, removal of Jewish origin teachers and candidates for this profession as an active labour force.

Key words: Jewish school system; exclusion of Jewish population.

1. Priorytety polityki społecznej III Rzeszy a zmiany w systemie oświaty

Objęcie w Niemczech władzy przez nazistów w zasadniczy sposób wpłynęło na wykreowanie przez tychże nowej wizji placówek oświatowych, na każdym poziomie kształcenia, włącznie z instytucjami przygotowującymi nauczycieli. Szeroko rozumiana „szkoła“, jako instytucja zajmująca się procesami nauczania oraz – co ważne – wychowania, stała się w latach 30. XX w. elementarnym i niezastąpionym narzędziem w kształtowaniu precyzyjnie zdefiniowanego przez teoretyków oświaty i wychowani, modelu nowego obywatela i jego światopoglądu. Odbywało się to w duchu hasła narodowego socjalizmu – formowania ludzi narodowego socjalizmu („*Formung des nationalsozialistischen Menschen*“). Realizowana w III Rzeszy koncepcja szkoły totalitarnej, opartej na systemie zaproponowanym przez Ernsta Kriecka, zakładała ograniczenie kształcenia: „Kultura i wykształcenie, jeśli mają być realne i skuteczne, pozostają w związku z krwią, i ziemią, z rasą i narodowością, z przeznaczeniem i historyczną pozycją „. Zasady elitaryzmu oraz czystości rasy znalazły odzwierciedlenie w programach i planach nauczania wszystkich typów szkół oraz podręcznikach. Począwszy od 1933 r. systematycznie eliminowano treści o charakterze demokratycznym, propagowane powszechnie w dobie Republiki Weimarskiej. Placówki edukacyjne, jako adresat i wykonawca polityki społecznej III Rzeszy, stały się

w tym czasie areną rozgrywek politycznych i ważnym polem dla przemycania i szerzenia treści politycznych i propagandowych¹.

Działania indoktrynujące, mające na celu przygotowanie nowego społeczeństwa w procesie nauczania i wychowania, realizowane były systematycznie od 1933 r., w ramach założeń „Judenpolitik“, czyli polityki mającej na celu wykluczanie i izolację w odniesieniu do ludności żydowskiej. Podejmowane działania przebiegały w trzech etapach: *Machtsicherung* (zdobywanie władzy) – *Kriegsvorbereitung* (przygotowania do wojny) – *Machtergreifung* (ugruntowania władzy)². Na każdym definiowano lub redefiniowano działania podejmowane wobec ludności określanej mianem aryjskiej i niearyjskiej, co skutkowało w kolejnych latach ograniczaniem, izolacją, a w konsekwencji całkowitym wykluczeniem osób wyznania żydowskiego ze struktur społeczeństwa nazistowskiego w III Rzeszy. Proceder ten nie ominął również placówek oświatowych, jak również podmiotów systemu edukacji bezpośrednio z nim związanych – nauczycieli, studentów i uczniów:

Etap systematycznego przejmowania władzy i kontroli nad instytucjami publicznymi przez nazistów (*Machtsicherung*). Obejmował on lata 1933–1935. Nie był naznaczony ingerencją w sam proces kształcenia. Stopniowo i konsekwentnie odsuwano od obowiązków politycznie nieakceptowalnych dla nowej władzy pracowników dydaktycznych, co dotyczyło nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, ze szczególnym uwzględnieniem przede wszystkim tych, będących wyznania żydowskiego. Okres ów cechował również postępujący proces centralizowania i ujednolicania systemu państwowego i społecznego (*Gleichschaltung*) oraz tworzenia podstaw dla nowych organizacji społecznych, głównie młodzieżowych, zgodnych programowo z wprowadzanymi wytycznymi państwowymi³.

Etap rozpoczęcia przygotowań do wojny (*Kriegsvorbereitung*). Przypadał on na lata 1936–1940. Cechował się daleko posuniętą ingerencją w strukturę systemu oświaty, której konsekwencją było opracowanie nowych programów i planów nauczania. Obligatoryjna dla uczniów szkół powszechnych stała się przynależność do młodzieżowych organizacji nazistowskich, tj. Związek Młodzieży Męskiej (*Hitlerjugend*), Związek Niemieckiej Młodzieży Żeńskiej (*Bund Deutscher Mädel*) oraz Narodowosocjalistyczny Związek Studentów Niemieckich (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*)⁴.

Umacniania siły (*Machterweiterung*). Etap trzeci obejmował lata 1941–1945. Znamionowało go powoływanie uczniów do wojska, do sił pomocniczych – *Flakhelfer* i *Volksturmu* oraz dalsza minimalizacja w odniesieniu do procesu kształcenia⁵.

¹ LANGEWIESCHE, D. – TENORTH, H.-E.: *Bildung, Formierung, Destruktion. Grundzüge der Bildungsgeschichte (1918–1945)*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. Bd. V: 1918–1945. Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur. München 1989, s. 20–21; BENZE, R.: *Deutsche Schulerziehung. Jahrbuch des Deutschen Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht 1940. Bericht über die Entwicklung der deutschen Schule 1933–1939*, Berlin 1940, s. 40; NOWAK, W.: *Szkola totalitarna*. Roczniki Socjologii Rodziny 1989, t. X, s. 17. Por. FRICKE-FINKELNBURG, R.: *Nationalsozialismus und Schule. Amtliche Erlasse und Richtlinien 1933–1945*. Opladen 1989.

² MEYER, B.: *Ausgrenzung und Vernichtung der deutschen Juden (1933–1945)*. In: *Die Geschichte der Juden in Deutschland*. Bonn 2008, s. 198.

³ SCHOLTZ, H.: *Erziehung und Unterricht unter Hakenkreuz*. Göttingen 1985, s. 50; DICK, L. van: *Oppositionelles Lehrerverhalten 1933–1945. Biographische Berichte über den aufrechten Gang von Lehrerinnen und Lehrern*, Weinheim–München 1988, s. 424; TENORTH, H.-E.: *Pädagogisches Denken*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte...*, s. 139–140.

⁴ ZYMEK, B.: *Schulen*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte...*, s. 190–194.

⁵ SCHOLTZ, H.: *Erziehung und Unterricht unter Hakenkreuz*. Göttingen 1985, s. 50.

2. Planowa likwidacja powszechnego i prywatnego szkolnictwa żydowskiego

Rozporządzenie mające na celu wyeliminowanie problemu przepełnienia w niemieckich szkołach powszechnych i średnich („Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen“), które weszło w życie 25 kwietnia 1933 r., w praktyce skutkowało powolnym usuwaniem ze szkół dzieci i młodzieży pochodzenia żydowskiego. Mając na uwadze szkoły niższe, liczba uczniów niaryjskich nie mogła odtąd przekraczać 1,5% wszystkich uczących się. Wyjątek stanowili uczniowie ojców czynnie walczących podczas I wojny światowej lub poległych w tejże. 18 kwietnia 1934 r. rozporządzeniem objęto również sektor szkolnictwa prywatnego. Nie zlikwidowano wówczas tego typu placówek, ale również w tychże liczba dzieci i młodzieży uległa znacznemu zmniejszeniu. Równocześnie zabroniono otwierania nowych prywatnych szkół żydowskich. Wyjątek stanowiły szkoły powszechne i zawodowe, których celem było przygotowanie wychowanków do emigracji (Auswanderung). Z dniem 2 lipca 1937 r. ograniczono możliwość kształcenia młodzieży żydowskiej w szkołach zawodowych, średnich i wyższych. 18 stycznia 1938 r. wprowadzono rozporządzenie zakazujące uczniom żydowskim przystępowania do małej matury (Reifeprüfung) w szkołach średnich. Złożenie egzaminu było odtąd możliwe wyłącznie w żydowskich szkołach prywatnych, przy udziale komisji zewnętrznej, złożonej z urzędników państwowych. Na druku świadectwa odznaczano automatycznie, że uczeń uczęszczał do szkoły żydowskiej. W myśl rozporządzenia z 25 lipca 1934 r. uczniowie wyznania żydowskiego nie mogli już wyjeżdżać z rówieśnikami do domów wypoczynkowych na wsiach i w miejscowościach wypoczynkowych (Landschulheim). Rozporządzenie z 2 lipca 1937 r. zabraniało ponadto uczestniczenia w wycieczkach, świątach szkolnych i festynach sportowych⁶.

13 września 1933 r. w szkołach wprowadzono zarządzenie dotyczące nauczania o czystości rasy („Vererbungslehre und Rassenkunde in den Schulen“), kosztem zajęć z przedmiotów ścisłych i języków obcych. W programie kształcenia („Richtlinien für die rassenpolitische Schulung der Jugend“) z 15 stycznia 1934 r., zapisano: „celem prowadzonych w szkołach kursów jest pozyskanie wiedzy o znaczeniu zasady dziedziczenia na losy niemieckiego narodu“ dalej zaś, że powinnością szkoły jest: „wypracowanie u młodzieży świadomości jedności narodu“. W kolejnym rozporządzeniu, z 13 marca 1934 r., zobligowano dyrektorów do podawania w statystykach sprawozdawczych przynależności rasowej uczniów – Rassenzugehörigkeit. Był to wstęp do zniesienia obowiązku szkolnego dla dzieci i młodzieży żydowskiej. W ślad za nim – 10 września 1934 r. – wydano rozporządzenie dotyczące odseparowania uczniów aryjskich i niaryjskich w szkołach powszechnych. Z dniem 17 grudnia 1938 r. państwo odmówiło współfinansowania żydowskich szkół prywatnych, co w efekcie prowadziło do ich powolnej, aczkolwiek systematycznej likwidacji⁷.

3. Instytucje kształcenia nauczycieli a polityka społecznego izolacjonizmu

W latach 30. XX w. zmieniono formułę kształcenia nauczycieli. Akademie pedagogiczne przekształcono w 1931 r. w wyższe szkoły dla kształcenia nauczycieli (Hochschule für Lehrerbildung)⁸. Placówki te przenoszono systematycznie z miast uniwersyteckich do mniejszych

⁶ *Kommentierte Dokumente zur Geschichte der Juden im Nationalsozialismus. Materialien für Schulen aus dem Jüdischen Museum Berlin*. Berlin 2004, s. 5.

⁷ ZYMEK, B.: *Schulen*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte...*, s. 190–192; *Juden Aufstehen*, s. 65–71.

⁸ *Kalender für Lehrerbildungsanstalten*. Berlin 1919 i 1922; *Statistisches Jahrbuch*. Berlin 1919 i 1925; SAUER, M.: *Volksschullehrerbildung in Preußen. Die Seminare und Präparandenanstalten vom 18. Jahrhundert bis zur Weimarer Republik*. Köln–Wien 1987, s. 295; *Neuordnung, die, der Volksschullehrerbildung in Preußen. Dekskrift des Preussischen*

miejsowości, koncentrując się na terenach przygranicznych. Przed wojną na terytorium Prus było ich 31, w pozostałych krajach związkowych 29⁹. Utworzony w 1926 r. Niemiecki Związek Studencki (Deutscher Studentenbund), przekształcony następnie w Narodowosocjalistyczny Związek Studencki (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund), został w połowie 1931 r. włączony w struktury Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (National Sozialistische Arbeitspartei, NSDAP). Od 1936 r. przynależność do tegoż była obowiązkowa dla wszystkich czynnych studentów. Prawidłowość ta dotyczyła również nauczycieli szkół wyższych i placówek akademickich – w 1933 r. do struktur NSDAP weszło ok. 70% nauczycieli, należących wcześniej do NS-Herrschaft¹⁰.

Z dniem 28 kwietnia 1933 r. wprowadzono limity dla kandydatów pochodzenia żydowskiego, ubiegających się o otrzymanie statusu słuchacza, w placówkach przygotowania nauczycieli. W kilka miesięcy później – 19 grudnia 1933 r. – wydano rozporządzenie zabraniające przyjmowania do tychże osób pochodzenia niearyjskiego¹¹. W Prusach przepis ten obowiązywał od 20 grudnia 1934 r. W konsekwencji procesu bezwzględnego realizowania ustawy o przeciwdziałaniu przepelnieniu w szkołach wyższych z 1933 r. utrzymano zasadę, że tylko 1,5% miejsc przypadać miało w udziale studentom pochodzenia niearyjskiego. Przedłożenie dokumentu poświadczającego aryjskie pochodzenie było niezbędne dla podjęcia praktyki przez nauczycieli-kandydatów na wyższy urząd nauczycielski w szkołach handlowych oraz przy składaniu egzaminów nauczycielskich w zakresie sportu i gimnastyki, co dotyczyło również kobiet. Przepis ten odnosił się także do współmałżonków¹². Kandydaci pochodzenia niearyjskiego nie byli dopuszczani do placówek przygotowujących nauczycieli i nauczycielki w zakresie przedmiotów gospodarczych¹³. Wyjątek dla kandydatów niearyjskiego pochodzenia robiono wyłącznie w zakresie dopuszczenia do egzaminów na prywatnych nauczycieli muzyki¹⁴.

Ostatecznie kwestia kształcenia nauczycieli żydowskich została uregulowana, a w zasadzie potwierdzona, rozporządzeniem z 2 lipca 1937 r. Szczegółowo omówiono w nim takie kwestie jak: przyjmowanie kandydatów, uzyskiwanie stopni awansu zawodowego dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich, przeprowadzanie egzaminów z zakresu pedagogiki, przedmiotów ogólnokształcących i sztuki oraz podejmowanie stażu dla kandydatów na nauczycieli w szkołach wyższych, ponadto podejmowanie kształcenia, celem przygotowania do wykonywania zawodu nauczyciela przedmiotów gospodarczych, handlowych, rolniczych, gospodarstwa domowego i sportu¹⁵.

Studiujący kandydaci żydowskiego pochodzenia rzadko byli dopuszczani do egzaminu końcowego. W myśl nieopublikowanego rozporządzenia, z 15 grudnia 1937 r., mogli przystępo-

Ministeriums für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung. Berlin 1925; NEGHBAN, G.: *Frauenschule und Frauenberufe. Ein Beitrag zur Bildungs- und Sozialgeschichte Preußens (1908–1945) und Nordrhein-Westwalens (1946–1974)*. Köln–Weimar–Wien 1993, s. 103–104.

⁹ MANDEL, H. H.: *Geschichte der Gymnasiallehrerbildung in Preußen–Deutschland 1787–1987*. Berlin 1989, s. 180–181.

¹⁰ BAEUMLER, A.: *Rasse als Grundbegriff der Erziehungswissenschaft*. In: KANNZ, H.: *Der Nationalsozialismus als pädagogisches Problem*. Deutsche Erziehungsgeschichte 1933–1945. Frankfurt 1984, 276–279. Por. BAYER, K. – SPARING, F. – Woelk, W.: *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit*. Stuttgart, 2004.

¹¹ Zentralblatt für die gesamte Unterrichts-Verwaltung in Preußen (dalej: ZBL) 1933, s. 128; 1934, s. 10.

¹² WALK, J.: *Jüdische Schule und Erziehung im Dritten Reich*. Frankfurt am Main 1981, s. 190; RÖCHER, R.: *Die jüdische Schule im nationalsozialistischen Deutschland 1933–1942*. Frankfurt am Main 1992, s. 190.

¹³ RÖCHER, R.: op. cit., s. 61.

¹⁴ ZBL 1933, s. 318.

¹⁵ RÖCHER, R.: op. cit., s. 61.

wać do egzaminu warunkowo, ale tylko wówczas, gdyby nastąpiło zapotrzebowanie, co do poszerzenia kadry, ze strony wyższej szkoły żydowskiej. Wydział Szkolny Przedstawicielstwa Żydów w Niemczech (Schulabteilung von Reichsvertretung der Juden in Deutschland, SRV) na terytorium III Rzeszy wnioskował na przełomie 1937 i 1938 r. o umożliwienie złożenia egzaminów przez 44 kandydatów, którzy zwrócili się z pisemnymi wnioskami. Odpowiedź ministerstwa, z 27 kwietnia 1938 r., była jednak odmowna¹⁶.

Realizując postulat przygotowania i doksztalcania nauczycieli Wydział Szkolny Przedstawicielstwa Żydów w Niemczech koncentrował się docelowo na grupie nauczycieli szkół powszechnych. Sytuacja społeczno-polityczna wymuszała na gminach konieczność przygotowania kandydatów na nauczycieli poprzez wprowadzanie ich w krąg kultury żydowskiej, co miało na celu wytworzenie więzi i poczucia identyfikacji z narodem żydowskim. W latach 1933–1939 prowadzono m.in. kursy obejmujące przedmioty tj. historia narodu żydowskiego, wiedza o Palestynie, język hebrajski i religia. Organizowano ponadto kursy nadające uprawnienia do prowadzenia zajęć z konkretnych przedmiotów nauczania oraz doksztalcające, z zakresu: języka niemieckiego, języka angielskiego, przedmiotów artystycznych i technicznych oraz gimnastyki¹⁷. W charakterze docentów występowali profesorowie żydowskiego pochodzenia, rabini oraz nauczyciele-praktycy¹⁸.

Celem regulacji prowadzenia doksztalcania Wydział Szkolny Przedstawicielstwa Żydów w Niemczech powołał, jesienią 1934 r., Komisję dla Kształcenia Nauczycieli (Ausschuß für Lehrerfortbildung). W jej skład weszli przedstawiciele Wydziału Szkolnego i stowarzyszeń żydowskich z terenu Prus, o charakterze lokalnym i państwowym¹⁹. Celem komisji było przygotowanie nauczycieli pochodzenia żydowskiego do pracy w nowej rzeczywistości, ze szczególnym uwzględnieniem wagi obowiązków podejmowanych w szkole powszechnej. Opieką obejmowano również nauczycieli praktykujących dotychczas w szkołach średnich i wyższych, których należało zaznajomić z podstawami dydaktyki i metodyki realizowanymi w szkołach niższego szczebla²⁰.

W 1938 r. w myśl ideologii narodowego socjalizmu przygotowano kolejne rozporządzenie o kształceniu nauczycieli na kursach seminaryjnych²¹. Miało ono obejmować trzy bloki tematyczne: kształcenie polityczne i fizyczne, kształcenie językowe oraz studium naukowe²². Powszechna mobilizacja, a w ślad za nią masowe powołania do wojska w 1939 r. doprowadziły do istotnych zmian w programach kształcenia, poprzez skrócenie czasu zajęć, celem umożliwienia szybkiego podjęcia pracy w szkole, głównie w odniesieniu do szkolnictwa powszechnego i zawodowego²³.

15 grudnia 1933 r. weszło w życie zarządzenie o odsuwaniu niearyjskich studentów od możliwości składania egzaminów akademickich, jeżeli byli dziećmi pochodzącymi ze związków zawartych przed 25 kwietnia 1933 r., w których jeden z krewnych – babcia lub dziadek lub też obydwójce mieli żydowskie pochodzenie. Dotyczyło to tych, którzy byli już studentami i tych,

---

¹⁶ WALK, J.: op. cit., s. 207; RÖCHER, R.: op. cit., s. 61.

¹⁷ RÖCHER, R.: op. cit., s. 303–307 (Anhang 17. Fortbildungstagungen und Kurse 1934–1941).

¹⁸ Jüdische Schulzeitung (dalej: JSZ) 1937, Nr 5, s. 2.

¹⁹ JSZ 1934, Nr 10, s. 1.

²⁰ JSZ 1934, Nr 11, s. 2.

²¹ *Richtlinien für die Pädagogischen Arbeitsgemeinschaften*, Berlin 16 VIII 1938.

²² MOERS, M.: *Die akademische Berufe. Die Volksschullehrerin*. Berlin 1939, s. 16; VOIGTLÄNDER, W.: *Der Volksschullehrer*. Berlin 1938, s. 15.

²³ *Kriegseinsatz der Lehrerschaft der Volks-, Haupt- und Mittelschulen*. Amtliches Schulblatt für Regierungsbezirk Kattowitz, 1942, s. 122.

którzy zamierzali nimi zostać. Rok później – 13 grudnia 1934 r. – wprowadzono instrukcję dotyczącą zakazu składania egzaminu habilitacyjnego (Reichshabilitationsordnung) dla tychże. W myśl nowych przepisów docentami mogły od tej pory zostać tylko te osoby, które spełniały wymagania dotyczące niemieckich urzędników państwowych. Odnosiło się to również do ich współmałżonków. Rozporządzeniem z 14 listopada 1935 r. ostatecznie odsunięto od stanowisk wszystkich żydowskich urzędników, nabrało ono mocy prawnej 31 grudnia. Przepis ów niósł z sobą również konsekwencje prawne dla nauczycieli szkół publicznych, szkół wyższych oraz placówek akademickich – wykładowcom zabroniono ponadto posługiwania się tytułami naukowymi. 14 lutego 1936 r. złagodowano nieco zapis, w odniesieniu do profesorów i docentów wyższych uczelni. Jednakże już z dniem 15 kwietnia zniesiono możliwość składania przez Żydów egzaminów doktorskich, wyjątek stanowiły osoby mające tzw. mieszane pochodzenie, będące studentami medycyny lub stomatologii, jeżeli natychmiastowo zobligowały się opuścić III Rzeszę. Rozporządzeniem z 20 października 1939 r. zabroniono cytowania żydowskich autorów w dysertacjach doktorskich. Po zajęciach Nocy Kryształowej, w listopadzie 1938 r., żydowskim studentom zabroniono wstępu do niemieckich uniwersytetów, analogicznie również uczniom szkół średnich i wyższych zabroniono udziału w zajęciach prowadzonych w niemieckich szkołach. Oznaczało to praktycznie całkowite ograniczenie możliwości kształcenia w zakresie szkolnictwa powszechnie dostępnego dla studentów i uczniów wyznania żydowskiego²⁴.

4. Status prawny nauczycieli pochodzenia żydowskiego

W latach 1933–1939 zmienił się również status prawny nauczycieli. Przed 1933 r. nauczycieli pochodzenia żydowskiego zaszerogowywano do jednej z trzech grupach:

1. nauczyciele żydowscy w małych gminach, którzy poza praktyką szkolną pełnili również funkcje w gminie żydowskiej, w zakresie organizowania życia kulturalnego,
2. nauczyciele żydowscy w dużych gminach, do tej grupy należeli nauczyciele żydowskich szkół powszechnych, średnich i wyższych przedmiotów ogólnokształcących oraz nauczyciele religii i języka hebrajskiego w szkołach publicznych,
3. nauczyciele żydowscy w szkołach publicznych, powszechnych, średnich i wyższych.

Nauczyciele pierwszej i drugiej grupy byli związani z wyznawanym przez nich światopoglądem, tradycyjnie ukształtowanym kręgiem, dla którego kształtowanie młodego pokolenia zgodnie z regułami nakazywanymi przez gminę, stanowiły zasadniczy aspekt życia społecznego. Większość nauczycieli szkół publicznych miała zgoła odmienny stosunek do tradycji żydowskiej. Były to jednostki zasymilowane, które wrosły w niemiecką kulturę i historię. Ta właśnie grupa najboleśniej odczuła skutki rozporządzenia z 1933 r.²⁵

Zmiana władz oraz kierunku polityki państwa i związanych z tą systematycznym wykluczeniem ludności żydowskiej z życia społecznego, po 1933 r. zmieniono system klasyfikowania nauczycieli żydowskich. Wprowadzono podział na sześć grup:

1. nauczyciele, którzy wcześniej pracowali w żydowskich szkołach powszechnych. Posiadali odpowiednie przygotowanie merytoryczne i związani byli z gminami żydowskimi i żydowską tradycją,

²⁴ *Juden Aufstehen. Gegen Vergessen und Unrecht. Die Verfolgung und Ermordung jüdischer Lehrerinnen und Lehrer in Bayern 1933 bis 1945*, Hrsg. Bayerischer Lehrer- und Lehrerinnenverband. München 2011, s. 59–64, 70–71; DICK, L. van: op. cit., 423–424, 460.

²⁵ Reichsgesetzblatt (dalej: RGBI) 1933, Bd. I, s. 58 i 125.

2. nauczyciele, którzy wcześniej pracowali w publicznych szkołach powszechnych. Posiadali odpowiednie przygotowanie merytoryczne, ale nie czuli się związani z żydowską tradycją,
3. nauczyciele, którzy wcześniej pracowali w szkołach wyższych, jako wykładowcy przedmiotów ogólnokształcących. Po 1933 r. zmuszeni do podjęcia pracy w żydowskich szkołach powszechnych. Nie byli przygotowani merytorycznie do pracy w tego typu szkołach, nie czuli się związani z żydowską tradycją,
4. nauczyciele, którzy nauczali dotychczas religii w żydowskich szkołach powszechnych i nie posiadali przygotowania merytorycznego do nauczania innych przedmiotów,
5. nauczyciele o krótkim stażu, nieposiadający doświadczenia zawodowego, borykający się z problemami socjalnymi, zmuszeni do pracy w małych jednoklasowych szkołach,
6. nauczyciele przedmiotów fachowcy, tj. architekci, dyplomowani inżynierowie, którzy w wyniku ustawodawstwa zostali usunięci ze swoich miejsc pracy. Nie posiadali oni przygotowania pedagogicznego²⁶.

Niezwykle istotne z punktu widzenia nauczycieli zmiany nastąpiły wraz z wdrożeniem zarządzenia o „Ponownym zatrudnianiu urzędników państwowych“ („Gesetz zur Wiedetherstellung des Berufsbeamtenthums“), z 7 kwietnia 1933 r. W oparciu o wprowadzane akty prawne niearyjscy urzędnicy zostali przymusowo przeniesieni w stan spoczynku. Żydów wykluczano sukcesywnie jako: niepoprawnych politycznie („politisch nich tragbare Beamte“) lub z uwagi na ich niearyjskie pochodzenie („mit nichtarischer Abstammung“). Wyjątek stanowili ci, którzy zajmowali stanowiska w dniu 1 sierpnia 1914 r., brali czynny udział w I wojnie światowej lub też byli synami i córkami poległych podczas wojny. W latach 1933–1935 powyższą zasadę stosowano wobec osób, które do czwartego pokolenia włącznie miały żydowskie korzenie. Żydzi stawali się pracownikami niepożądanymi, co doprowadziło do ekonomicznej izolacji tej grupy zawodowej, ale i społecznej zarazem. Przymusowo zwalniani nie otrzymywali poborów, jeżeli staż ich pracy był krótszy niż 10 lat. Wytyczne te w kolejnych miesiącach wprowadzono również w odniesieniu do zaangażowanych w działalność stowarzyszeniową o charakterze sportowo-gimnastycznym. 4 maja 1933 r. wprowadzono kolejne ograniczenia, likwidując wszystkie organizacje, w skład których wchodził niearyjscy pracodawcy i pracownicy²⁷.

W 1933 r. obowiązek szkolny w Niemczech realizowało 60 tys. dzieci żydowskich, w tym około 45 tys. w szkołach publicznych. Na terytorium III Rzeszy działało wówczas 80 prywatnych szkół żydowskich, w których kształciło się 15 tys. dzieci i młodzieży. Zgodnie ze statystykami z 1937 r., liczba tych właśnie placówek wzrosła prawie dwukrotnie – do 167 szkół. Było to spowodowane usuwaniem uczniów ze szkół powszechnie dostępnych. Naukę pobierało w nich wówczas 23 tys. uczniów. W wyniku emigracji rodzin żydowskich ogólna liczba dzieci i młodzieży realizujących obowiązek szkolny uległa zmniejszeniu z 60 do 39 tys.²⁸

W latach 1933–1939 władze wprowadziły skuteczne ograniczania i systematyczną eliminację nie tylko uczniów, ale również nauczycieli pochodzenia żydowskiego z tychże, poprzez realizację zasady oczyszczania kręgów nauczycielskich z przedstawicieli świata żydowskiego – „Säuberung der Lehrerschaft“²⁹. W 1935 r., jak szacowało Przedstawicielstwo Żydów w Niem-

---

²⁶ JSZ 1938, Nr. 11, s. 11; RODEN, G. von: *Geschichte der Duisburger Juden*. Bd. 2, 1986, s. 215.

²⁷ *Juden Aufstehen. Gegen Vergessen und Unrecht. Die Verfolgung und Ermordung jüdischer Lehrerinnen und Lehrer in Bayern 1933 bis 1945*. Hrsg. Bayerischer Lehrer- und Lehrerinnenverband. München 2011, s. 59–64, 70–71; MEYER, B.: op. cit., s. 198–199; DICK, L. van: op. cit., 423–424, 460; TITZE, H.: *Hochschulen*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte...*, s. 224–235.

²⁸ *Kommentierte Dokumente zur Geschichte der Juden im Nationalsozialismus*, s. 5–6.

²⁹ RÖCHER, R.: op. cit., s. 51–57.

czech, liczba nauczycieli żydowskich wynosiła ok. 1,2 tys., z czego połowa zatrudniona była w szkołach żydowskich³⁰. W wyniku rozporządzenia („Gesetze zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums“) ok. 300 kolejnych przeszło do pracy w szkołach żydowskich³¹. W 1939 r. tylko na Śląsku funkcjonowało osiem powszechnych szkół żydowskich (Bytom, Gliwice, Głogówek, Legnica, Opole, Racibórz, Wrocław i Zabrze) oraz jedna szkoła wyższa we Wrocławiu. Uczęszczało do nich łącznie 833 uczniów³².

Tabela 1. Zatrudnianie nauczycieli żydowskich w szkołach publicznych i prywatnych w III Rzeszy (1933–1939).

Rok Nauczyciele	Rok						
	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
I	1200	bd	1057	bd	bd	bd	161
II	600	766	1057	1237	bd	165*	161

I – nauczyciele żydowscy zatrudnieni w szkołach publicznych

II – nauczyciele żydowscy zatrudnieni w szkołach żydowskich

*dane liczbowe dotyczą nauczyciel szkół powszechnych

Źródło: Reichsgesetzblatt des Deutschen Reiches, Jg. 1933, Bd. I, s. 94.

Nauczyciele żydowscy angażowali się w znaczący sposób w działalność stowarzyszeniową³³. Organizacje te służyły nie tylko dokształcaniu poprzez wymianę myśli pedagogicznej i wsparciu merytorycznemu, ale również dyskusjom na tematy społeczne i materialno-bytowe³⁴. W żaden sposób nie były jednak w stanie zahamować postępującego wykluczenia społecznego Żydów. Ideologiczne przesłanki systemu nazistowskiego miały na celu wypracowanie odpowiedniego zaplecza kadrowego tej – w tym nauczycieli, niewątpliwie ważnej grupy zawodowej. Szkoła według koncepcji nazistowskich miała być etapem wstępnym, poprzedzającym służbę wojskową. Stąd też struktury Wehrmachtu często określane były jako „Szkoła Narodu“ (Schule der Nation). Problematykę związaną z tematyką wojny i walki wprowadzono w zakres treściowy wszystkich przedmiotów nauczania. Celem przygotowania nauczycieli do realizacji wizji państwa nazistowskiego w 1927 r. powołano Narodowosocjalistyczne Stowarzyszenie Nauczycieli (Nationalsozialistischer Lehrerbund, NSLB), organizację pomocniczą NSDAP. Po dojściu Adolfa Hitlera do władzy zlikwidowano pozostałe związki nauczycielskie. Do 1935 r. do NSLB należeli również nauczyciele szkół wyższych, w 1935 r. utworzono odrębną organizację dla tej grupy zawodowej – Narodowosocjalistyczny Niemiecki Związek Docentów (Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund, NSDDB). Do 1941 r. nauczycieli akademickich zaszeregowywano do jednej z trzech grup, opartych o kryterium zaufania władz NSDAP: warunkowo zaufani, zaufani w stopniu dostatecznym lub całkowitym. Pierwszą grupę stanowiły osoby zakwalifikowane do stanu urzędniczego, drugą – osoby pozostające na pra-

³⁰ Arbeitsbericht (dalej: AB) 1933.

³¹ RGBl, 1933, Bd. I, s. 59.

³² JNB 1939, Nr. 94, s. 2.

³³ EILERS, R.: *Die nationalsozialistische Schulpolitik. Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat*. Köln–Opladen 1963, s. 3; JSZ 1935, Nr. 1, s. 15.

³⁴ JSZ 1935, Nr. 7, s. 5; Nr. 9, s. 7; 1937, Nr. 10, s. 7.

wach urzędnika etatowego, trzecią – siły pomocnicze, bez prawa otrzymania nadania urzędniczego³⁵.

W myśl zmian w konstytucji, wprowadzonych 4 lipca 1939 r., rozwiązaniu poddano wszystkie dotychczas funkcjonujące instytucje – publiczne i prywatne – przygotowania nauczycieli żydowskich³⁶.

5. Wykluczanie nauczycieli żydowskich ze szkół powszechnych, zawodowych i wyższych

Zgodnie z rozporządzeniem z 7 kwietnia 1933 r. nauczyciele pochodzenia żydowskiego, zatrudnieni w szkołach powszechnych (publicznych), zostali przeniesieni w stan spoczynku. Wyjątek stanowili nauczyciele weterani pierwszej wojny światowej, jak również nauczyciele, którzy z dniem 1 sierpnia 1914 r. otrzymali status urzędnika. Początkowo zarządzeniem objęto szkoły w Berlinie, wkrótce podobne regulacje wydano również w Badenii-Wirtembergii oraz Frankfurcie, systematycznie wprowadzono je na terenie całej III Rzeszy i rozszerzono także na szkoły średnie i wyższe³⁷. Zarządzenie szczególnie mocno dało się odczuć nauczycielkom. Z grona 41 nauczycielek szkół wyższych w Prusach, posiadających status urzędnika państwowego, zaledwie sześć pozostało na stanowiskach. 43 kolejne, które nie posiadały stałego zatrudnienia, zwolnionych³⁸. Nauczycielom pochodzenia żydowskiego zabroniono nauczania w klasach, w których nie kształciły się dzieci pochodzenia żydowskiego lub też było ich niewiele³⁹.

Zgodnie z rozporządzeniem z 11 lipca 1934 r. nauczyciele pochodzenia żydowskiego nie mogli już zasiadać jako członkowie komisji egzaminacyjnych na stopnie awansu nauczycielskiego⁴⁰. W oparciu o wcześniejsze rozporządzenie, z 18 grudnia 1933 r., usunięto w Prusach z komisji ds. szkolnych oraz z zarządów szkół wszystkich rabinów⁴¹. Dotyczyło to w początkowym okresie komisji szkolnych, którym podlegało mniej niż 20 dzieci wyznania żydowskiego, później zarządzeniem objęto wszystkie szkoły żydowskie bez wyjątku⁴². W Bawarii, począwszy od 9 lutego 1934 r., ograniczono również liczbę nauczycieli religii dla dzieci wyznania żydowskiego⁴³.

Rozporządzeniem z 15 września 1933 r. na terenie Prus ograniczono działalność żydowskich nauczycieli w powszechnych szkołach prywatnych. Od tego momentu nie wydawano już koncepcji dla nauczycieli legitymujących się nieryjskim pochodzeniem. Wyjątek stanowili kierownicy

---

³⁵ *Lehrkräfte in öffentlichen Volksschuldienst*. Amtliches Schulblatt für die Regierungsbezirk Kattowitz 1941, H. 2, s. 13–16; MOLENDĄ, J.: *Szkolnictwo w rejencji katowickiej w latach okupacji hitlerowskiej*. Katowice 1976, s. 54–55; Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1942, H. 21, s. 390–393; MEISTER, I. F.: *Die Judenschule. Nationalsozialistische Bildungspolitik am Beispiel des BG Wien II, Zirkusgasse*. Frankfurt am Main 2011, s. 27; ENGELBRECHT, H.: *Geschichte des österreichischen Bildungswesen*. Bd. 5, Wien 1988, s. 13 i 265; TENORTH, H.-E.: *Pädagogisches Denken*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte...*, s. 140–145.

³⁶ RBI, 1939, T. I, s. 1097; RÖCHER, R.: op. cit., s. 280.

³⁷ WECKBECKER, A.: *Die Judenverfolgung in Heidelberg 1933–1945*. Heidelberg 1985, s. 71; WALK, J.: op. cit., s. 11.

³⁸ RGBI 1933, Bd. I, s. 245; RÖCHER, R.: op. cit., s. 59.

³⁹ WALK, J.: op. cit., s. 23; idem: *The Education of the Jewish Child in Nazi Germany. The Law and its execution*. Jerusalem 1975, s. 48.

⁴⁰ RÖCHER, R.: op. cit., s. 60; *Dokumente über die Vernichtung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das Nationalsozialistische Regime 1933–1945. Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg*. Bd. 16/17. Teil I, Bearb. P. Sauer. Stuttgart 1966, s. 126.

⁴¹ WALK, J.: op. cit., s. 64.

⁴² JSZ 1934, Nr. 3, s. 7.

⁴³ WALK, J.: op. cit., s. 70; RÖCHER, R.: op. cit., s. 59.

prywatnych szkół oraz nauczyciele udzielający zajęć grupie dzieci niearyjskich⁴⁴. Na terenie Brandenburgii i Berlina rozporządzenie tej samej treści wydano wcześniej, w maju 1933 r.⁴⁵ Począwszy od stycznia 1934 r. powyższe przepisy obowiązywały również w odniesieniu do nauczycieli szkół zawodowych (typu Fachschule) oraz prywatnych szkół gospodarstwa domowego⁴⁶.

Dalsze wykluczanie nauczycieli żydowskich z życia społecznego realizowano w 1935 r. Dotyczyło to w głównej mierze tej grupy nauczycieli, którzy mimo wprowadzanych ograniczeń, zdołali utrzymać swoje dotychczasowe posady. 14 grudnia 1935 r. wydano rozporządzenie, które jednoznacznie precyzowało stanowisko władz hitlerowskich: „Żyd nie może być obywatelem Rzeszy. Nie przynależy mu polityczne prawo głosu. Nie może zajmować publicznego stanowiska urzędnika. Żydowski urzędnicy przechodzą z dniem 31 grudnia 1935 r. w stan spoczynku. Nie dotyczy to żydowskich nauczycieli, zatrudnionych w żydowskich szkołach publicznych, do czasu wydania nowych regulacji⁴⁷. Dnia 2 lipca 1937 r. z inicjatywy ministra Rzeszy ds. Nauki, Wychowania i Oświaty – Bernharda Rusta – w podstawie programowej wprowadzono zapis, że „Żydzi nie mogą być nauczycielami i wychowawcami młodzieży⁴⁸. W tym rozporządzeniu uregulowano również kwestię klas zbiorczych (Sammelklasse), dla dzieci żydowskich. Nauczycielem w tychże mógł zostać nauczyciel pochodzenia żydowskiego, który pochodził ze związku mieszanego. Zgodnie z paragrafami 3, dotyczącym powoływania urzędników oraz 4 dotyczącym obywateli Rzeszy, w przypadku zaakceptowania kandydatury nauczyciela pochodzenia żydowskiego, miał on być przyjmowany do pracy, ale bez powołania na stanowisko. Żydzi otrzymywali wynagrodzenie najniższego stopnia zaszczerogowania⁴⁹.

W wyniku braku miejsc pracy w szkolnictwie średnim i wyższym nauczyciele wyznania żydowskiego podejmowali masowo pracę w szkołach powszechnych. Stanowiło to niewątpliwie zjawisko paradoksalne, sprzeczne z interesami nowej władzy. 4 listopada 1935 r. Minister Rzeszy ds. Nauki, Wychowania i Oświaty wydał rozporządzenie, w którym zabroniono przyjmowania kolejnych nauczycieli do powszechnych szkół żydowskich, celem zahamowania⁵⁰.

W myśl rozporządzenia o szkołach żydowskich („Gesetz über das jüdische Schulwesen“) z 25 czerwca 1937 r. kierownicy, nauczyciele i inne osoby rozpoczynające pracę w szkołach żydowskich miały być zatrudniane bez formalnego powoływania na stanowisko. Nastąpić ono mogło wyłącznie za potwierdzeniem władz szkolnego nadzoru państwowego, co w przypadku nauczycieli żydowskich było niemożliwe. Kierownicy i nauczyciele tychże mieli automatycznie przechodzić w stan spoczynku, tracąc tym samym możliwość zatrudnienia. Począwszy od 4 lipca 1939 r. („Zehnte Verordnung zum Reichsbürgergesetz“), w myśl zmian w ustawie zasadniczej, pracodawcą nauczycieli w szkołach żydowskich stało się Przedstawicielstwo Żydów w Niemczech⁵¹. Wówczas też wszyscy nauczyciele niebędący urzędnikami państwowymi, zatrudnieni w szkołach żydowskich, zostali przeniesieni w stan spoczynku. Odebrano im prawo do otrzymywania wynagrodzenia przysługującego emerytowanym nauczycielom. Mieli obejmować

⁴⁴ ZBL 1933, s. 250.

⁴⁵ Frankfurter Zeitung 28. Mai 1933.

⁴⁶ ZBL 1934, s. 53.

⁴⁷ RGBl 1935, Bd. I, s. 1333.

⁴⁸ RÖCHER, R.: op. cit., s. 60; Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung. Amtsblatt des Reichs- und Preussischen Ministers für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung und der Unterrichtsverwaltungen der anderen Länder 1937, s. 347.

⁴⁹ Ibidem, s. 346.

⁵⁰ WALK, J.: op. cit., s. 138.

miejsca pracy w szkołach żydowskich wskazanych przez urzędników nadzoru. Rozwiązano tym samym, przynajmniej tymczasowo, problem przyjmowania nowych nauczycieli. Brakowało specjalistów głównie z przedmiotów gospodarczych oraz gimnastyki i sportu. Z kandydatami o tych specjalnościach podpisywano półroczne umowy, prawodawstwo dopuszczało stosowanie takiej procedury⁵².

W 1937 r. wydano również dyspozycje dotyczące wynagrodzenia dla nauczycieli pochodzenia żydowskiego, a względem wszystkich nauczycieli zniesiono nadany im wcześniej status urzędnika państwowego⁵³. Obniżenie płacy zasadniczej, zaszeregowanie do najniższej grupy, czy wreszcie brak miejsca pracy to czynniki, które przyczyniły się do postępującej pauperyzacji grupy zawodowej jaką stanowili nauczyciele pochodzenia żydowskiego. Stosunkowo najbardziej niekorzystne rozwiązanie zastosowano w odniesieniu do urzędników gmin żydowskich – rabinów oraz nauczycieli religii, których pobory obniżono nawet o połowę⁵⁴. Gminy wyznaniowe nie były w stanie wyasygnować odpowiednich kwot z budżetu, celem wsparcia najuboższych. Wyjątkami były gminy w Bawarii, Wirtembergii i Badenii⁵⁵. Gminy żydowskie podejmowały w tym czasie szereg działań mających na celu wsparcie potrzebujących – zwalnianych z pracy – poprzez oferowanie im możliwości kształcenia i dokształcania zawodowego, zaprowadzenie systemu pożyczek i zapomóg, przygotowanie punktów doradztwa zawodowego, czy wreszcie warsztatów i szkół gospodarstwa domowego⁵⁶. Nauczyciele masowo wnioskowali o podniesienie wynagrodzenia, do poziomu zapewniającego im godne utrzymanie. Jednak najczęściej były one negatywnie rozpatrywane⁵⁷. Dlatego też w wielu miejscowościach nauczyciele pochodzenia żydowskiego, celem polepszenia standardu utrzymania, obejmowali dodatkowo posady urzędnicze w gminach żydowskich, ponadto posady kantorów i kierowców szkolnych środków transportu⁵⁸.

* * *

Koncepcja szkoły totalitarnej, wprowadzona w III Rzeszy po objęciu władzy przez nazistów, oparta została o zasady elitaryzmu oraz czystości rasy. Realizowała ona w sposób niezwykle precyzyjny założenia „Judenpolitik“, mającej na celu systematyczne wykluczanie i izolację ludności żydowskiej, w odniesieniu do szeroko definiowanego pojęcia szkolnictwa, rozumianego z jednej strony poprzez ograniczenie, a w konsekwencji likwidację placówek o charakterze wyznaniowym, z drugiej zaś stopniowe, aczkolwiek systematyczne, rezygnowanie z nauczycieli pochodzenia żydowskiego oraz kandydatów do tego zawodu, jako aktywnej siły roboczej. Odpowiednio prowadzona indoktrynacja ogółu ludności za pośrednictwem edukacji ustawicznej – szkolnej i pozaszkolnej, w latach poprzedzających II wojnę światową – spowodowała wzrost niechęci i frustracji oraz spotęgowanie ograniczeń w odniesieniu do ludności żydowskiej niemal we wszystkich dziedzinach życia społecznego.

---

⁵¹ Anstellungsverordnung für die Lehrer der Reichsvereinigung 1939, YW/08/13, s. 74.

⁵² RGBI 1939, Bd. I, s. 1097; RÖCHER, R.: op. cit., s. 280.

⁵³ RÖCHER, R.: op. cit., s. 117–123.

⁵⁴ AB 1933, s. 59; Jüdische Rundschau (dalej: JR) 1934, Nr. 65, s. 4.

⁵⁵ JSZ 1935, Nr. 2, s. 3.

⁵⁶ MEYER, B.: op. cit., s. 200–201.

⁵⁷ JSZ 1935, Nr. 2, s. 4.

⁵⁸ RODEN, G. von: op. cit., s. 219; JSZ 1938, Nr. 5, s. 2.

dr Joanna Lusek,
Muzeum Górnośląskie w Bytomiu
ul. Tatrzańska 3/38
41-907 Bytom
Polsko
e-mail: joannalusek@op.pl